

*Нечипорук Людмила Володимирівна,
д.е.н., доцент,
завідувач кафедри банківської справи*

336.71

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СТРАХОВОГО РИНКУ

Нагадаємо, що поняття інституту було включено в аналіз Т. Вебленом, який під інститутами розумів: звичні способи реагування на стимули; структуру виробничого або економічного механізму; прийняту в цей час систему громадського життя [1, с. 201 – 202].

Л. Гурвиць формалізоване визначення інституту уперше дає у своїй статті «Інститути як сімейства ігрових форм», говорячи про інститути як про рівновагу в певних іграх, які структурують правила поведінки суб'єктів, їхньої стратегії й виграші. За Гурвицем терміном «інститут» можуть позначатися як правила, так і формати (patterns) поведінки. Правила мають сенс тільки тоді, коли вони застосовуються більш ніж до однієї людини. Із цього погляду будь-який інститут – це набір певних правил, тоді як правила – не завжди інститут [2]. В економічній літературі виділяють два типи інститутів: зовнішні – основні правила, що встановлюють у господарській системі, що визначають в остаточному підсумку її характер (наприклад, інститут власності); внутрішні – які роблять можливими угоди між суб'єктами, знижують ступінь невизначеності й ризику (підприємства, види договорів, платіжні й кредитні кошти, фонди нагромадження тощо).

Зазначимо, що в частині економічних досліджень поняття інститут й організація використовуються як синоніми. Це обумовлено дихотомією (последовний поділ цілого на дві частини), властивою деяким з економічних явищ.

Останнім часом у рамках «нової інституціональної економіки», представником якої є О. Уільямсон, сформувався відмінна від представленої раніше точка зору на економічну природу інституту. Згідно з Уільямсоном, інститути розглядаються як механізми керування контрактними відносинами. Тому найважливішими економічними інститутами є фірми, ринки й контракти відносин [3, с. 48]. Такий підхід концентрує основну увагу на рівні опосередкованих інститутами окремих трансакцій і проблемі їхньої мінімізації.

Інші представники неінституціоналізму підкреслюють важливість різниці між інститутами й організаціями, взаємодія яких, в остаточному підсумку, є джерелом економічної еволюції й інституціональних змін [4, с. 23]. Інститути й правила, будучи стандартними обмеженнями, прийнятими в економічній теорії, формують можливості, якими володіють члени суспільства. Організації створюються для того, щоб використати ці можливості. У міру свого функціонування й розвитку організації змінюють інститути.

Таким чином, для здійснення функцій формальних інститутів необхідні спеціально створені організації, що є провідниками й виконавцями того або іншого закріпленого правила або звичаю господарювання.

В економічній літературі поняття «інституціональна структура» має багато трактувань. Часто не розрізняються дефініції «інституціональна структура» й «інституціональне середовище». О. Уільямсон наводить найбільш загальне її визначення: «Це основні політичні, соціальні й правові норми, що є базою для виробництва, обміну й споживання» [3, с.34]. Але наявність деяких, властивих спонтанному ринковому порядку інститутів ще не є достатньою умовою для становлення ринкової інституціональної структури.

За висновками Л. Гурвиця, інституціональну структуру формують глобальні правила, які безпосередньо визначають альтернативи для формування інших правил і підлягають зміні з більшими витратами. Вони складаються з конституційних, або політичних, що встановлюють ієрархічну структуру держави, і економічних, які визначають можливі форми організації господарської діяльності, у рамках якої окремі індивіди або групи кооперуються або вступають у конкурентні відносини. Локальні правила включають контракти, які обумовлюють у часі й просторі

відносини між двома (і більше) економічними агентами на основі специфікації обмінюваних прав і зобов'язань відповідно до досягнутої між ними угоди.

Безпечний розвиток економіки визначається якістю інститутів, які регулюють економічний порядок, що обумовлює забезпечення інституціонального аналізу – для дослідження взаємозв'язку і взаємозумовленості формальних і неформальних інститутів у формуванні страхового ринку, для оцінки впливу інституційних факторів на ефективність його функціонування, що є ще невирішеною проблемою.

Метою статті є визначення теоретико-методологічні основ дослідження інституціоналізації страхового ринку.

Можна виділити два типи інституціональних змін: ендегенні й екзогенні. Ендегенними, на нашу думку, є такі трансформації інституціональної структури економіки, які здійснюються шляхом еволюційної зміни існуючих правил і норм, що становлять основу інститутів.

У свою чергу, екзогенні інституціональні зміни є за своєю природою більш радикальними й найчастіше проявляються при імпорті інститутів. Імпорт інститутів можливий тільки тоді, коли вектор розвитку наявних «вітчизняних» інститутів збігається або, принаймні, не суперечить вимогам свідомо впроваджуваних інститутів [5, с. 22]. Екзогенні інституціональні зміни здійснюються й у тому випадку, коли інститути конструюються на підставі розумових конструкцій, ідеологій і теоретичних побудов, які ніде не існували на практиці.

Для здійснення аналізу інституціональної структури страхового ринку передбачається, насамперед, складання переліку продавців (постачальників, виробників), покупців (споживачів) товару (товарної групи) – потенційних конкурентів, покупців, які можуть продавати (постачати, виробляти), споживати (використовувати) той самий або/та аналогічний товар (товарну групу) на ринку.

Сумлінна конкуренція, тобто ситуація на ринку, за якої продавці продукту чесно змагаються за покупців для досягнення конкретної ділової мети, наприклад, прибутків, продажів і/або частки ринку, є наріжним каменем ринкової економіки. Захист конкуренції в Україні відбувається відповідно до Конституції (зокрема, ст. 42; п. 24 ст. 85; п. 14 ст. 106), Законів України «Про захист економічної конкуренції», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про природні монополії», Указу Президента «Про основні напрями конкурентної політики».

На сьогодні вже відомі судові прецеденти щодо застосування норм цих нормативних актів. За результатами судових розглядів, спричинених існуванням конкурентних норм, було визнано, що межі ринку визначаються у сфері обігу товару однієї споживної вартості; суб'єкт господарювання має монопольне становище незалежно від того, чи вже визнано таке становище органами Антимонопольного комітету.

Інструментом ідентифікації і позначення меж конкуренції між фірмами є визначення бажаних правил гри на ринку, який окреслюється щодо як товарних, так і географічних чинників. За загальними підставами ринок товарів і послуг включає усі ті товари і/або послуги, які розглядаються як взаємозамінні з огляду на властивості товару, ціни та передбачене використання. Продукти або послуги, які негайно або протягом обмеженого часу можуть бути поставлені на ринок іншими виробниками без значних витрат на перепрофілювання виробництва або потенційними конкурентами за помірними цінами, також мають братися до розрахунку.

Залежно від рівня концентрації ринку страхових послуг диференціюються дії анти-монопольних органів стосовно різних ринків і діючих на них страхових організацій (табл. 1).

Перейдемо безпосередньо до аналізу інституціоналізації страхового ринку, враховуючи, що особлива роль при формуванні інститутів ринку належить формальним інститутам, серед яких найважливіше значення мають законодавчі норми.

Аналізуючи нормативну базу розвитку страхових відносин, що почала закладатися в Україні в 1993 р., ми дійшли висновку про наявність певних недоліків, що зберігаються і на сучасному етапі. Серед них можна виділити несистемність, тобто фрагментарність законодавства, що визначається нерегульованістю окремих питань страхової діяльності Законом України «Про страхування».

Розвиток страхового ринку, на наш погляд, ускладнюється наявністю тенденції постійної зміни законодавчої бази, що часто обумовлено не тільки об'єктивними потребами розвитку, а й лобістським характером змін, що вносяться. Безумовно, це не сприяє розвитку конкуренції, бо ініціатива змін походить від прихованих монополістичних утворень.

Можна вважати, що на сучасному етапі в Україні інституціональна система державно-правового регулювання страхового ринку України вже сформувалася.

Заходи дії антимонопольних органів стосовно різних ринків

Рівень концентрації ринку	Заходи
Для висококонцентрованих ринків	Доцільними є такі заходи: контроль за ринковою поведінкою страхових організацій, що посідають домінуюче місце на ринку страхових послуг; зниження бар'єрів входження на ринок страхових послуг, створення рівних умов діяльності; попередження і припинення зловживань страхової організації домінуючим становищем; заборона злиттів, приєднань страхових організацій і придбань блокуючих і контрольних пакетів акцій (часток) у статутних капіталах страхових організацій; рекомендації органам виконавчої влади з проведення заходів, спрямованих на розвиток конкуренції на ринку страхових послуг
Для помірно концентрованих ринків	Доцільними є такі заходи: спостереження за динамікою показників концентрації, при посиленні якої необхідний перехід до заходів, передбачених для висококонцентрованих ринків; контроль над ринковою поведінкою страхових організацій, що займають домінуюче становище на ринку страхових послуг; зниження бар'єрів входження на ринок страхових послуг, створення рівних умов діяльності; попередження і припинення зловживань страхової організації домінуючим положенням; дозвіл злиттів, приєднань страхових організацій і придбань пакетів акцій (часток) у статутних капіталах страхових організацій за умови, що ринковий потенціал не збільшиться або не перевищить середнього значення показників для помірно концентрованих ринків
Для низькоконцентрованих ринків	Доцільним є спостереження за динамікою показників концентрації ринку страхових послуг. При посиленні процесу концентрації необхідний перехід до заходів, передбачених для помірно концентрованих ринків

Зазначимо, що очікувані позитивні зрушення у страховому законодавстві можливі тільки при остаточному виборі моделі державного регулювання. Аналіз світової практики дозволяє виявити два принципових підходи до державного регулювання страхового ринку. Кожен з підходів реалізується у рамках «континентальної» і «англо-американської» системи права. Система «континентального» права («романо-германська» або «кодифікована») існує в Німеччині, Франції, Італії, Іспанії, Японії та інших країнах) базується на чіткій законодавчій регламентації діяльності суб'єктів ринку, при цьому основними джерелами права є закони і кодекси. У рамках континентальної системи права діє модель твердого регулювання страхової справи, що характеризується детальною регламентацією всіх сторін діяльності страховиків і систематичним контролем за дотриманням законодавства при проведенні страхових операцій.

Основу «англо-американської» системи права (системи «загального» чи «прецедентного» права, що діє у США, Великобританії, Австралії, Канаді та інших країнах) юристи вбачають у тім, що в ній закон не є єдиним переважним джерелом права, поряд з ним важливу роль відіграє судовий прецедент. Більшість сторін господарського життя не кодифіковано. Законодавство визначає найбільш загальні умови, правові рамки економічної діяльності, без детальної регламентації. У рамках даної правової системи будується ліберальна модель регулювання страхування, у якій основна увага приділяється контролю фінансового стану компаній на основі вивчення їх звітності; відсутня жорстка регламентація страхових операцій, затвердження страхових тарифів тощо. Ліберальна модель має два різновиди – децентралізовану і централізовану. Відмінності у ступені централізації державного регулювання страхування обумовлені принципами державного устрою країни (федеративна чи унітарна держава).

Відповідно до світового досвіду, залежно від рівня розвитку страхування в країні, державне регулювання здійснюється самостійним відомством чи структурним підрозділом у складі міністерства або ведеться «інтегроване» регулювання.

Підкреслимо, що попит на інститути пред'являють індивіди, групи або суспільство в цілому, при цьому суспільні або групові витрати по створенню й існуванню інституту повинні бути менше витрат, що виникають при його відсутності.

Склад учасників ринку страхових послуг визначають за інституціонально-функціональною ознакою: страхові компанії, компанії-перестраховики, товариства взаємного страхування, страхові агенти й страхові брокери, а також інші фінансові організації, що пропонують послуги на страховому ринку. Слід пам'ятати, що «для аналізу якості інститутів необхідно виділити три основні аспекти. Якість інститутів визначається, по-перше, характером віддзеркалення об'єктивної міри економічного процесу. По-друге – відповідністю наслідків дії інститутів стосовно їх функцій. По-третє – зовнішніми ознаками, що притаманні їх внутрішній суті» [6, с.250].

В умовах глобалізації економіки поширення набуває трансплантації інститутів, чому сприяє аналогічність ринкових закономірностей функціонування господарських процесів. Але це лише абстрактна можливість їх трансплантування, оскільки останнє реалізується через реальні особливості країн з трансформаційною економікою, що відрізняються історичними, соціокультурними, політичними ознаками, які накладають суттєвий відбиток на процес внутрішньої інституціоналізації. Безумовно процес трансплантації може істотно прискорити формування ринкових інститутів, але негативну роль в цьому процесі можуть відігравати інтереси міжнародних організацій, іноземних корпорацій, банківських установ, які зацікавлені в трансплантації своїх інститутів (стандартів діяльності, стереотипів поведінки, зразків життя і т.п.) [6, с. 259].

Отже, трансплантація інститутів іноземних страховиків сприяє поширенню можливості функціонування іноземного страхового капіталу, що багатьма фахівцями розглядається як суперечливий та не завжди прогресивний шлях розвитку страхових відносин в Україні.

Неефективність інститутів виникає внаслідок високих витрат (дорожнечі) колективних дій, необхідних для зміни інститутів, що, у свою чергу, визначається іншими економічними й політичними інститутами. Саме такого роду витрати по зміні інститутів обумовлюють достатню тривалість існування інститутів, необхідну для того, щоб виявити їхню економічну ефективність. Дії груп спеціальних інтересів (наприклад, різних лобістських організацій, що впливають через підконтрольних осіб, наділених державною владою) можуть приводити до деволуції груп, що відбивають всеохоплюючі інтереси (органи представницької влади, уряд), що, у свою чергу, веде до деволуції інститутів.

Інститути проходять відбір у результаті дії метаконкуренції, тобто конкуренції інститутів. Тільки на відміну від звичайних ринків, де формуються ринкові ціни, які детермінують оптимальні пропорції виробництва, на інституціональному ринку відбувається відбір інститутів залежно від їхньої здатності охоплювати найбільшу кількість ринкових агентів при порівняно низькому рівні трансакційних витрат. Але це справедливо тільки для «конкурентного» інституціонального ринку. «Неконкурентний» інституціональний ринок може приводити до формування відбору, що погіршує інститути і консервує дану ситуацію у вигляді сталої але неефективної рівноваги (або нерівноваги). Вітчизняний страховий ринок характеризується наявністю проблем, що потребують кардинального рішення:

недосконалість нормативно-правового регулювання, що обумовлено невідповідністю чинного законодавства вимогам європейських стандартів;

непрозорість державного регулювання;

недокапіталізованість вітчизняних страховиків, що унеможливило страхування масштабних ризиків в енергетичній, екологічній та фінансовій сферах та сприяє розвитку сільськогосподарського та медичного страхування;

використання страхування як механізму оптимізації та ухилення від оподаткування;

вкрай низький рівень розвитку ринку страхування життя та інших видів особистого страхування;

нормативно-правова неврегульованість діяльності страхових посередників, актуаріїв та аварійних комісарів.

Література

1. Веблен Т. Теория праздного класса : пер. с англ. / Т. Веблен. – М., 1984. – 367 с.
2. Измалков С. Теория экономических механизмов : (Нобелевская премия по экономике 2007 г.) / С. Измалков, К. Сонин, М. Юдкевич // Вопр. экономики. – 2008. – № 1. – С. 24–26.
3. Уильямсон О. Экономические институты капитализма / О. Уильямсон. – СПб., 1996. – 704 с.
4. Олейник А. Сценарии институционального развития переходного общества / А. Олейник // Мировая экономика и международн. отношения. – 1996. – № 12. – С. 19–24.
5. Норт Д. Институции, институційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; [пер. з англ. І. Дзюби]. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
6. Економічна безпека держави: сутність та напрямки формування : монографія / [Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін.] ; за ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. – 312 с.